

Ebben az elmélkedésben az emberi élet egyik legkínzóbb problémáját szeretnők felvetni: *hogyan birkózhat meg a keresztény a szenvedéssel?* A szenvedés misztériuma alapvető kihívást jelent a keresztény gondolkodás, a keresztény kérdésfeltevés és elnémulni-tudás ellen. A szenvedés kemény valóságát nem szabad egyszerűen „kidisputálnunk“ a világból. Magát a feleletet is meg kell szenvedni, — szenvedésünknek egy darabjává kell lennie. „Mondd meg nekem, mit tartasz a szenvedésről, és megmondom ki vagy“ — és azt is, hogy mennyit szenvedtél. Abban, hogy hogyan gondolkodik valaki az emberi szenvedésről, a lét mélysége tárul fel és világosan megmutatkozik az élet kérdéseinek megoldása. Kérdésünkre a kereszténység sokrétű választ tud adni. Hogy helyesen felelhessünk, mindenekelőtt két alapvető igazságot kell megfontolnunk:

A kereszténynek alapvető, minden egyéb magatartást is meghatározó beállítottsága az étellel és így a szenvedéssel szemben is: a remény. Konkrétebben: *a lét miatt érzett öröm*. Ez talán a legnehezebb tanúságtétel mindazok között, amelyeket az élet a hívő embertől megkíván. Az öröm azonban a keresztény élet „spiritus principalis“-a, „uralkodó szelleme“, az „örömhír lelke“. Az őskeresztény közösség számára Krisztus az „élet szerzője“, „az elhúnytak elseje“, „az új teremtés kezdete“, „az első gyümölcs“, „az új világ alapja“ volt. A Megváltónak ezek a — ma már részben feledésbe merült — újszövetségi jelzői Krisztust mint „az élet fejedelmét“, mintegy az egész teremtés „kalauzát“, az egyetemes átalakulás „oszlop“-át ünneplik. Krisztusnak ez — a keresztény érzésvilágban (a „keresztény lélekben“) elfoglalt — kozmikus helyzete alapozza meg tiszteletünket a teremtményekkel szemben, az élet nagyra-értékelését, az összes teremtménnyel való együttérzést, más szóval: egy egyetemes „jóakarát“-ot. Krisztus feltámadása után az élet már nem vallhat kudarcot: az élet végérvényes alapot nyert a Megváltó átszellemléteiben; végtelen értéket kapott, át van mentve az örök beteljesülésbe. Minden teremtményben egy bizonyos mélység tárul fel, amely nem más, mint a mennyországnak egyik dimenziója. A mindent átható örömmel ebbe az alapvető magatartásába kell beleágyoznunk azokat a tapasztalatokat is, amelyeket a halállal és a szenvedéssel kapcsolatban szereztünk, ha és amennyiben keresztény módon akarunk rajtuk elgondolkodni és akarjuk őket legyőzni.

A lét miatt érzett öröm okozza a keresztény emberben azt a finom és csendes higgadságot, amelyet helyesen a „*gondviselés*“ fogalmával

jelölünk. „Akik Istent szeretik, azoknak minden javukra válik“ — így fogalmazza meg a Római levél a gondviselésről szóló keresztény tan lényegét. A gondviselés nem álmodozás és fantázia szülte „olcsó vigasz“. A keresztény nem tartja magát „burokban született“ szerencsefiának. A gondviselés alapján azt jelenti, hogy Isten szeret bennünket. S ez annyit jelent: nem élhetek sohasem „távol Istentől“, nincs olyan helyzet, amelyből nem találhatnék vissza Óhoz; egész életem, bármilyen történék is velem, összes dimenziójával mindig „nyitva áll“ Isten felé; nincs olyan bonyolult nehézség, nincs szenvedés, nincs halál, sőt nincs olyan bűn sem, amelyből Isten szeretete ne tudna „kegyelmi helyzetet“ teremteni. Mindnyájunknak szól a Jelenések Könyvének üzenete: „Nyitott ajtót bízom rád, amelyet senki be nem zárhat“. Bizonyos, hogy Krisztus kegyelme nem könnyíti meg életünket. Nem is azért lettünk keresztények, hogy a világban „egyszerűbb legyen a dolgunk“. A keresztény ugyanabban a világban él, mint a többi ember; ő is bennegyökerezik a világban, őt is kötik törvényei, ő is függ a világban fellelhető feltételektől. Éppúgy szenved, éppúgy küzd és ugyanúgy hal meg, mint a többi ember. A szenvedés, a küzdelem és a halál azonban más, új értelmet nyer számára: reményteljes ígéretté lesz. A hit nem az élet „cirkuszi bódéja“, amelyben — mint valami varázsütésre — minden könnyebb lesz. Minden megmarad a maga helyén mozdulatlanul, sőt talán elmozdíthatatlanul. És mégis — ebben a merev valóságban a megértésnek, kitartásnak és egymás elviselésének új lehetőségei nyílnak. De hogyan lehetséges mindez?

Ez minden keresztény ember szorongó kérdése, mindazé, aki reményt ígérő és örömet szülő hitét a szenvedéstől felbarázdált világban becsületesen meg akarja valósítani. Jogunk van arra, hogy feltegyük ezt a kérdést. Ezt a kérdést *Mária* mondta ki először, aki az üdvözlés anyagát ugyanezekkel a szavakkal ostromolta: „Quomodo fiet istud?“ — „hogyan is történik majd mindez?“ Amennyire át tudjuk látni ezt a problémakört, erre a kérdésre: „hogyan is tudja a keresztény ember a szenvedést reménységgé változtatni?“, a kereszténységnek három, különféle mélységű felelete van:

Az első válasz így szól: *együtt-szenvedéssel*. Embertestvérünk szenvedésével Isten lelkünk igazi középpontjában érint bennünket, ott, ahol annak lényege található. S Istennek ez az érintése *irgalmat* vált ki bennünk. Irgalmas az, akinek „van szíve“ mások szerencsétlensége, nyomora és insége iránt. Ha a szeretet egy emberben valóban „mély“, akkor a szenvedés azonnal menedéket keres nála. Az emberek bámulatos gyorsasággal észreveszik a szív önzetlenségét és nyíltságát. Az önzetlen szeretetnél segítséget és — mindenekelőtt — emberi melegséget keresnek: az éhesek ételt, a szomjasak italt, a mezítelenek ruhát, az idegenek otthont, a fogságban lévők szabadulást, a betegek támaszt

és a haldoklók segítségét. A kereszténység általában ezekkel az egyszerű és mégis fenséges kifejezésekkel jelöli az „irgalmasság testi cselekedeteit“. Bennük az egész emberi lét ínsége tárul ki.

Ezt az ínséget magunkra venni, szenvedést jelent; néha elviselhetetlenül súlyos szenvedést. Mások nyomorúsága sokkal jobban felőrli éntünket, mint saját szenvedésünk. Létünket sokkal jobban veszélyezteti az idegen, mint saját törékenységünk. Az irgalmasszív ember néha túlságosan érzi tehetetlenségét. Emberek jönnek hozzánk szenvedéstől felszántott arccal, és mi tehetetlenül állunk velük szemben, anélkül, hogy segíteni tudnánk. Hiszen már kimerítettünk minden lehetőséget a segítségre, mindennel szembeszálltunk, amit a mi világunkban — mint lelki és testi fájdalmat — kifirhatónak és lerombolhatónak véltünk. Ha aztán a szenvedés egyszer valóban a lélek mélyéig hatol, akkor sokszor nem tudunk másként segíteni, mint azzal, hogy egyszerűen együtt szenvedünk a másikkal. Az egyetlen, amit ilyenkor még tenni lehet: szívünket szélesre tárni és engedni, hogy mások szenvedése beléje áradjon, hogy kitartsunk ebben a szenvedésben addig, amíg a szenvedő ember felemelve nem érzi magát, mert egy szerető ember vele együtt hordozza keresztjét; amíg az irgalmasszív ember Isten kegyelmévé, *a remény tanújává* nem lett *a szenvedők számára*. Kísérjük meg most már, hogy az irgalmasság titkába még mélyebben behatoljunk.

Az a kereszténység, amely a szegények, az elhagyatottak és reményüket veszítették iránti feladatok alól kihúzza magát, elveszítette lényegét. Kereszténynek lenni ebben a távlatban azt jelenti: *ember-testvéreink szenvedése által megragadtatni Istentől*. Segítenem kell magányos és szenvedő embertestvéremnek, ezáltal vagyok keresztény.

Tegyük fel azonban ezzel az együttszenvedéssel kapcsolatban még élesebben a szenvedés legyőzésének kérdését: ki is az a „felebarát“, akin a kereszténynek segítenie kell, ha egyáltalán méltó akar lenni a keresztény névre? Amikor Krisztusnak feltették ezt a kérdést, nem adott elvont fogalmi meghatározást, csupán példabeszédet mondott: az irgalmas szamaritánus történetét. Ennek a példabeszédnek a mondanivalóját így foglalhatnók össze: „felebarátom“ az, akinek megsegítésére csak én állok rendelkezésre; „felebarátom“ az, aki nélkülüm elveszne a világban; „felebarátom“ az, akinek — ha én nem segítenék — senki sem segítene. A keresztény embernek egész magatartása kerül kifejezésre ebben a példabeszédben: tedd azt, amit helyedben senki sem tud és nem fog megtenni; állj készen; alakíts ki magadban alapvető szívbeli nyíltságot; állj nyitva minden szenvedés számára. Akkor egyszer csak olyan emberre fogsz akadni életedben, akinek senkije sincs rajtad kívül. Vedd magadra sorsát. Állj meg mellette; ne menj tovább; hajolj le. Keresztény az, aki magára veszi

felebarátja baját; s az ilyen ember még akkor is keresztény, ha soha nem is hallott talán „Isten“-ről és „Krisztus“-ról. Isten teremtetési gesztusa a világ kezdete óta ez: védeni, oltalmazni, sebzéseket elkerülni, okozott sebeket bekötni. Minél jobban igyekszünk visszaszorítani embertestvéreink szenvedését, annál közelebb kerülünk Isten szívéhez, annál több fény és remény árad szét a földön. Az irgalmasság az érzésnek és megvalósulásnak az a közege, amely emberestvéreinkben reménykedő egzisztenciát hoz létre. Hogy mire kötekezhet az irgalmasság parancsa, azt a *János-evangélium egyik jelenetéből* olvashatjuk ki.

„Jézus egy alkalommal fölment Jeruzsálembe. Van Jeruzsálemben a Juhkapunál egy fürdő, melynek héber neve Beteszda. Öt oszlopocsarnok áll mellette. Ott igen sok beteg, vak, sánta és béna feküdt, s a víz mozdulására várt. Az Úr angyala időnkint leszállt a tóra és föl kavarta a vizet. Aki ezután elsőnek lépett a föl kavart vízbe, meggyógyult, bármilyen betegségben sínylődött is. — Feküdt ott egy ember, aki már harmincnégy esztendeje volt beteg. Mikor ezt Jézus fekve látta és megtudta, hogy már oly hosszú ideje szenved, megkérdezte: ‚Meg akarsz gyógyulni?‘ ‚Uram, felelte a beteg, nincs emberem, aki levinne a fürdőbe, mikor felkavarodik a víz. Mire odaérek, már más lép be előttem.‘ Jézus erre így szólt: ‚Kelj föl, fogd ágyadat és járj!‘ Az ember azonnal meggyógyult, fogta ágyát és járni kezdett“ (Jn 5, 1-8).

Ez a történet a keresztény irgalom lényegébe vezet be bennünket. Az emberi lét legszörnyűbb élményei közé tartozik ez a panasz: *„Nincs senkim!“* A szenvedő tehát elsősorban *nem segítséget, hanem embert*, egy másik személyt kíván. Amíg van valaki környezetünkben, befolyási körünkben, akinek azt kell mondania: *„nincs senkim“*, addig még nem vagyunk becsületes keresztények. Az irgalmasszívú ember számára jóbarát minden idegen, minden kitaszított és otthontalan. Egy mindazzal, ami a szenvedőben kínjai hatására történik: szorongatottságával, kilátástalanságával, az életére ráboruló sötétséggel. A szeretet — keresztény mivoltunknak ez a lényegi aktusa — nem más, mint az a szándék, hogy a szeretett személlyel tevőleges hűségben létegettséget alkosson és benne minden szenvedésen, sőt a halálon keresztül is kitartson. Éppen ezért igazi vigaszt csak ez a szeretet tud nyújtani.

A *vigasztalónak* először szenvedővé kell válnia — és ezt a szeretet hozza létre —, ha a másik embert egyáltalán meg akarja érteni. Ha így mondja ki a vigasztaló szavakat, akkor azok már nem *„kívülről“*, hanem *„belülről“*, magának a szenvedőnek lelkéből jönnek. Itt már nem egyszerűen *„a“* szenvedésről van szó, hanem a *„te“* szenvedéséről, amely az egymásiránt érzett szeretetből a *„mi“* szenvedésünké lett. Aki azonban így, megélt együttszenvedésével mer vigasztalni, annak magára kell vennie önátadásának következményeit is: *„teremtő*

jelenlétét“ mindig újra és újra meg kell valósítania, vagyis magára kell vennie azt a kemény, saját egzisztenciánkat elhasználó kötést, amelyet egyszerűen hűségnek nevezünk. A szenvedés csak úgy lesz igazi szenvedéssé, ha időben kihúzódik és így nehezedik egzisztenciánkra. Csak így fejt ki romboló hatásának egész erejét; csak akkor kezd megmérgezni az élet forrásait, csak akkor kezd szétmarni az egzisztencia belső rostjait. Az emberi életnek ezt a lassú, hosszantartó felbomlását megélni a szenvedésben, és közben mindig új, „teremtő jelenlét“*-et adni másoknak — ez kétségtelenül keresztény életünknek egyik legkeményebb követelménye. Az ilyen hűség végtelenül felülmúlja az „emberileg-előírhatónak“ határait. Ez már Isten abszolút jóságának jelenléte a mi sötétbeborult világunkban, a mennyország megjelenése a szenvedésben. Az az ember, akinek Isten küld valakit, akin meg tud és meg szabad könyörölnie, valóban boldognak nevezhető. Isten arra választotta ki, hogy megélje a maradéktalan önátadás követelményét, hogy fenntartsa az emberiség reményét, hogy megvalósítsa a keresztény örömet életének tündöklő tanúságtételével.*

A szenvedés reménnyé való átalakulásának második formája a keresztény létértelmezésben így hangzik: *önátadás*. Miben áll a szenvedő ember keresztény hivatása? Hogyan is boldoguljon keresztény módon *saját nyomorával*? Pierre Teilhard de Chardin — olyan ember volt, aki saját tapasztalatából maga is sokat tudott a szenvedésről, betegségről, sikertelenségről és testi-lelki összetörésről —, először írt súlyosan beteg nővérenek feljegyzései elé. Ebben ez áll: „Margit nővérem! Amíg én, a világmindenség pozitív erőinek hatása alatt a kontinenseket és a tengereket jártam és szenvedélyesen azzal foglalkoztam, hogy lássam a világ minden színét és szépségét, te mozdulatlanul kinyújtózva feküdtél és lényed bensejében világossággá változtattad át a világ legszörnyűbb sötétségét. Mondd meg nekem, a mi Istenünk, a Teremtő előtt, ki választotta közülünk a jobbik részt?“ Az eddig mondottak után a felelet már nem lesz olyan könnyű. Ennek ellenére mély becsületességgel azt kell mondanunk: valószínűleg Teilhard de Chardin nővére. Miért?

A kereszténynek az a feladata, hogy legyőzze a világban uralkodó *sötétséget*, hogy fényt és örömet árásson a világba. Ez minden keresztény ember hivatása. A világ tele van sötétséggel, összekuszáltsággal és fénytelenséggel. Ha egy keresztény Istentől azt a nagy kegyelmet kapja, hogy életének szenvedő kitartásával magában egyesítse ezt a sötétséget, akkor biztos lehet abban, hogy *az öröm tanúságtételére van kiválasztva*. Isten arra rendelte őt, hogy összegyűjtse és örömmé változtassa mindazt, ami e világon terhes, sötét és nehéz. Ha ezt teszi, lelke ugyan mindinkább elborul ebben a szenvedésben, a világ azonban mind fényesebbé és tisztábbá lesz körülötte. Amennyiben ugyanis a

világ sötétségét saját énjében hordozza, és saját sötétségét Krisztusnak megnyitja, boldogabbá teszi a világot, kicsivel közelebb hozza a mennyországot. Az emberiségnek keresztény odaadással elviselt testi-lelki szenvedése az egész világon lejjebb szállítja a szenvedés szintjét. Aki ezt megértette, annak nem kell többet az emberi szenvedés titkáról beszélnünk. Az ilyen embernek még ahhoz is megvan a bátorsága, hogy szenvedéséért hálás legyen Istennek. Megérti, Isten arra választotta ki, hogy kibírja azt, amit a többiek már nem tudnak elviselni. A keresztény módon szenvedő betegek a mi megmentőink: megteremtik számunkra azt a lehetőséget, hogy fényben éljünk, hogy az örömmel szentelhesük megunkat.

Az itt felvázolt gondolatmenet talán nem mindenki számára világos. Ezért szeretnők még egyszerűbben kifejezni. Az ember saját szenvedését *hatalmas lendítőerőként* tapasztalhatja meg és általa teljes emberiségre érhet. Az emberi élet nem folyik mindig ugyanazon a síkon. Egy bizonyos értelmi csúcstól tör. Az egyéni életútnak azonban különböző szintjei vannak. Magasabb síkon más értelmi összefüggések találhatók. Sören Kierkegaard, a dán filozófus és teológus, „Stadien auf dem Lebenswege“ („Az életút állomásai“) c. könyvében ezt világosan kifejtette. Az ember csak akkor éri el a magasabb létszintet, ha egzisztenciájának krízisein keresztül engedi magát kiszorítani eddig szerzett és tapasztalt élményei köréből, ha elhatározó lépést tesz és erre ráteszi „lelkét“. Az igazán megélt emberi lét tehát különböző egzisztenciális síkokat és — az egyes, újabb síkok előtt fekvő — kockázatokat tartalmaz. Szent Ágostont pl. fiatal barátjának halála vitte arra, hogy megtegye egzisztenciájának végső „ugrás“-át. Buddha, a fiatal herceg, a lelki világoslátásnak egyik pillanatában látta meg a világ nyomorát; felkelt — így olvassuk — és magára vette a „hontalanságot“. Sokszor betegség vagy életművünk összetörése, vagy egy szeretett embernek fájdalommal megtapasztalt távozása az, amely megadja nekünk a döntő „lökést“, hogy megtegyük ezt az „ugrást“ a „szélsőbe“, a „kikutathatatlan“-ba. Ez bizonyos körülmények között a bűnre is állhat. Azoknak a bűnösöknek láttán, akik szentekké lettek, mint Ágoston, Magdolna vagy Lidvina, egy pillanatig sem késlekedünk „felix culpa“-ról, „boldog bűn“-ről beszélni. Nem azért, mintha a bűn nem lenne bűn többé, hanem azért, mert ez a bűn egy embert Isten karjaiba „űzött“. Az emberi szenvedés, a testi betegség, sőt a bűn is csak eszköz volt arra, hogy elszakítson bennünket önmagunktól, sikereinktől, hogy igazi „személyiség“-gé alakítson bennünket. Ha egy-egy szenvedés, megrázkódtatás, baj arra kényszerít minket, hogy egzisztenciánk magasabb síkjára lendüljünk, akkor azt kell mondanunk, hogy mindezek csak az élet és a remény szolgálatában álltak. Ha nem tapasztalnánk meg a testi-lelki krízisnek ilyen élményeit, életünk elsekélyesednék.

E *kettős elmélkedés* gyümölcsként tartsuk meg a magunk számára a következőt: az emberi élet csak akkor jut „előbbre“, csak akkor nyeri el igazi nagyságát, ha eddig elért szintjéből kiúzi valami, és ha vállalja, hogy kitörjön kicsinységéből. Éppen a szenvedésben és a szenvedés által tapasztalja meg az ember, hogy nem igazán az, aminek lennie kellene, hogy feladat önmaga számára, hogy az ember nem más, mint „remény“. A szenvedésben megtapasztaljuk, hogy saját énünk még nincs meg; még mindig csak „vándorok“ vagyunk. Hogy igazán élni tudjunk, szükséges, hogy egyszer valóban kétségbeessünk életünkkel kapcsolatban. Isten őrizzen attól az embertől, akinek az életben minden sikerült, akinek sohasem kellett kikiáltania a világba a maga kétségbeesését, aki sohasem élte meg a világ pillanatnyi értelmetlenségét és veszélyeztetettségét, aki sohasem volt igazában és súlyosan beteg, vagy torkot-szorító lelki szükségben, aki még sohasem ostromolta Istent imádságával, hogy végre váltsa meg a szenvedésétől a halállal, s vigye őt a mennyországba. Az ilyen ember még nem tapasztalta meg annak a reménységgel telt kiáltásnak boldogságát, amely a Szentírás utolsó mondataként olvasható: „*Jöjj hamar, Úr Jézus!*“ Milyen reménye lenne még földünknek, ha ezt az örök beteljesülést kívánó adventi kiáltást egyetlen emberi ajak sem mondaná ki többé?

Végül beszélnünk kell az emberi szenvedés leküzdésének harmadik és legmagasztosabb módjáról is. Egy lépéssel tovább kell mennünk; meg kell tennünk azt a lépést, amellyel életünk teljesen elveszíti a talajt lába alól: az *elvesztettség* lépését. Van olyan emberi szenvedés —elsősorban a halál tartozik ide —, ahol az ember eléri az abszolút határt. A lét eddig biztos alapjai összekúszálódnak. Az ember már nem tud többé uralkodni szenvedésén, nem tud többé megbirkózni sorsával. Ilyenkor felkiált: „Istenem, miért hagytál el engem?!“ Ilyenkor még Isten közelségét is csak elhagyatottságként éljük meg. Törésről-törésre kerül a sor, s az ember közben valóban hamuvá omlik össze. Semmi sem maradt meg belőle, csak a fáradtság. Túlságosan megsebzettek vagyunk ahhoz, hogy tovább is élni tudjunk, túl nyugtalanok ahhoz, hogy meg tudjunk halni. S mindebben a legszörnyűbb: azt hisszük, hogy már nem is szeretjük Istent, sőt hogy már nem is akarjuk őt szeretni. Lehetséges még erre valami válasz, lehetséges a remény? Igen! *Isten az „Egészen-más“!* És ez az „Egészen-más“ ott kezdődik, ahol mi végetérünk. Vele mindig csak erőink végén találkozhatunk. Abban talán, ami a világ előtt ostobaság, érzéseinknek elviselhetetlen, értelmünknek felmérhetetlen. A gyökeres kicsinységben, az elvesztettség érzésében, az elbukásban az ember hirtelen találkozik azzal, ami „nagy“, ami „abszolút“. Óvakodnunk kellene attól, hogy jámbor fecsegésünkkel megvonjuk ezt az értékes ajándékot szenvedő embertársunk-

tól, hogy elkábítsuk őt sekélyes érveinkkel, úgy, hogy nem élheti meg többé elveszettségének érzését. Ez odavezetne, hogy senki sem tapasztalhatná meg többé Isten „más-ságát“ és így már senki sem kaphatná meg Istent totális ajándékként. A szenvedésnek ehhez az elviselhetlenségéhez minden egzisztenciának el kell jutnia, amely részesévé akar lenni az „Egészen-más“-nak. Csak itt nyílik meg a világ, csak itt jön létre az a határtalan átváltozás, amelyben új világ születik, nem emberi erőből, hanem a *kereszt tehetetlenségéből*, amely aztán magához vonzza Isten erejét.

S innen ismét ajtó nyílik a *halál benső megértéséhez*. Földi életünk során még távol vagyunk az Igazítól, mindig elmegyünk Isten mellett. Emberek, dolgok, események, vágyaink és álmaink uralkodnak rajtunk. Mindez kitölti a bennünk található „belső“ és „külső“ teret, teljesen hatalmába keríti az embert. A dolgok sokasága szinte kiszorítja belőlünk Istent. Ha az ember be akar lépni a mennyországba, minden remény végső ígéretébe, akkor egyszer — a halálban — meg kell lennie annak a lehetőségnek, hogy teljesen elveszettnek higgye magát, és hogy ebben az elveszettségben ragyogó fényességgel megtapasztalja az Istent. Az ember mindeddig újra és újra „mással“ tévesztette össze az Istent: kívánságaival, életérzésével, a szép és jó felett érzett ösztönös örömeivel. De ott, ahol már semmi sem maradt meg az emberből, ott áll Isten a maga tiszta valóságával. Az ember valóban Istenbe hal bele. Ehhez azonban mindent el kell tőle venni, amin valóságának összes idegszálával csüng. Csecsebecsét, vagyonát, erejét, álmait, mindent, amit földi életében felépített és elért. Az ember a halál megtapasztalása által megszabadul mindattól, ami eddig akadályozta abban, hogy Isten arcába nézhessen. A halálban az ember teljesen ki lesz szolgáltatva Istennek. Krisztusnak is magára kellett vennie a halálküzdelmet, az elhagyatottságot és a halált, hogy minden ember, aki az önlevegőzésnek ezt az útját járja, a halálban ragyogó tisztasággal találkozhassék Vele, hogy minden ember — legalább a halálban — egzisztenciájának minden idegszálával megtapasztalhassa Őt és véglegesen állást foglalhasson vele kapcsolatban. A halálban nyílik meg az abszolút remény.

A *szenvedéssel kapcsolatos kérdést* tehát nem válaszoltuk meg. Emberileg nem is adhatunk rá választ. Csak néhány utalást adtunk arra, hogyan is boldogulhat a hitét becsületesen élő keresztény a szenvedéssel, hogyan tudja azt reménységgé átalakítani: együttlenszennedéssel, odaadással és önmagáról való megfélelkezéssel. Ebben a magatartásban jön létre az a különös „valami“, ami lehetővé teszi, hogy az emberiség történetében nemzedékről-nemzedékre hömpölygő szenvedés hullámai az örökkévalóság partjai felé sodorjanak bennünket!